

Жапон тіліндегі тұрақты сөз тіркестерінің лексика-грамматикалық топтастырылуы

Ш.Т. Сауданбекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

china_saudan@mail.ru

Түйін. Бұл мақалада жапон тіліндегі фразеологизмдер – тұрақты тіркестер қарастырылады. Мақала авторы жапон тілінің фразеологизмдерін зерттей отырып, қазақ және жапон тілдеріндегі тұрақты тіркестерге сараптама жасай отырып, екі тілдегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтап, салыстырма жүргізген.

Жапон тіліндегі әр жанрдың өзіне тән тұрақты сөз тіркестерінің жоғарыда аталғандарынан басқа грамматикалық, стилистикалық, лексикалық басқа да ерекшеліктері бар.

Қазіргі жапон тіліндегі тұрақты сөз тіркестерінің детерминдік дәрежесін лексикалық, семантикалық, морфосемантикалық деп жіктейтін болсақ, оны біршама сатымен топтастыра аламыз. Тұрақты сөз тіркестері сөз және еркін сөз тіркестерінің арасында келетін тілдік бірлік болғандықтан, мұндай жағдайда тұрақты сөз тіркестерінің сатысын сөзге жақын немесе еркін сөз тіркесіне жақын деп бөлеміз.

Осылайша, жапон тіліндегі тұрақты сөз тіркестерін жалпы алты түрге бөлуге болады.

Бірінші түрі – фразеологиялық қосылым немесе сөз бен сөз тіркестерінің қиылысында тұрған тұрақты сөз тіркестері.

Күрделі сөздерге және сөз тіркестеріне жақын болу белгілері арқылы бұлар екі сөзден: түбірсіз, күрделі түбір сөздерден тұру арқылы жай сөздерден ерекшеленеді. Бұлар:

1. Тығырыққа тірелген жағдайда да еш өзгеріске түспейді.

2. Бұлардың құрам бөліктерінде синтагматикалық қатынастар кездесіп отырады.

3. Әрбір жалғасқан сөзді жеке алып қарағанда өздігінен күрделі түбір сөздер болады.

Қосылған сөз тіркестерінің жиынтығы осы белгілерге ие болған жағдайда ғана тұрақты сөз тіркестері ретінде қаралады.

Барлық сөз тіркестерінің мағынасы толығымен компоненттердің мағынасына байланысты емес, бірақ олардан бөлінетіндері 日本国民 Жапония +

халық, жапон халқы, 八歩美人 сегіз жақты+әдемі, жағымпаз, пайдақор дегендер болып табылады.

Компоненттердің лексикалық және семантикалық дәрежесі бір-біріне ортақ детерминацияға түседі. Бұлардың басқа сөз тіркестерінен айырмашылығы мұндай сөз тіркестерінің өз іштеріндегі ерекше белгілері болмайды.

Фразеологиялық қосылым лексикалық және семантикалық детерминацияның негізінде пайда болған. Мысалы: *jimmen ju:shin* (адам бейнесіндегі аң) адам емес – аң, 半死半焼 (жартылай өмір, жартылай өлім) өліммен тірінің арасында.

Қазіргі жапон тілінде мұндай тұрақты сөз тіркестерінің аудармасы лексикалық мағынасы арқылы бөлінеді де, басқа сөз тіркестерінде кездеспейді. Тәжірибеге жүгінсек, бұлар негізінен тұрақты сөз тіркесіне лексикалық мағына беретін лексема ретінде ғана қолданылады.

Jimmen лексемасы тілде қолданылғанда өзімен бірге *ju:shin* лексемасының қолданылуын талап етеді немесе керісінше.

Фразеологиялық топталудың екінші түрі – фразеологиялық жіктеу. Фразеологиялық жіктелудің фразеологиялық қосылымынан айырмашылығы сөз тіркестерінің сыртқы түрі лексикалық дәрежеде біржақты немесе ортақ детерминделеді. Фразеологиялық жіктелудің бірінші дәрежесі: 人気のない – елсіз, ессіз; 身の毛がよだつ – төбе шашы тік тұру.

Осы тұрақты сөз тіркестерінің 人気, よだつ компоненттерінің бірі лексикалық архаизмнің лексемасы болады да, басқа тіркестерде қолданылмайды және мағынасы болмайды.

Фразеологиялық жіктелімнің екінші дәрежесі жапон тілдік жүйесінде лексикалық мағынасы бар, бірақ тұрақты сөз тіркестерінің ішінде маңыздылығын жойған құрам бөліктерден тұратын жіктелім.

Осындай фразеологиялық жіктелімнің құрам бөліктері фразеологиялық жіктелімнің тура бірінші дәрежелі детерминанттары сияқты лексема болады, яғни бұлардың мағынасы фразеологиялық жіктелімнің құрылуына қатыспайды деген сөз. Бірақ фразеологиялық жіктелімнің бірінші дәрежесінен айырмашылығы мұндай тұрақты сөз тіркестерінің барлық құрам бөліктері лексикалық детерминанттар, яғни мұнда ортақ детерминация бақыланады. Мұны мына тіркестік мысалдардан байқауға болады.

а) 油 зат есімі ~を жұрнағының қосылуы мен әртүрлі етістіктермен байланысып тіркес құрайды:

注ぐ	майын тамызу
さす	майын жағу
引く	майын жағу
取る	майын шығару
油を 塗る	май жағу
絞る	май сығу
流す	майын ағысу
かける	майын құю (отқа май құю)
売る	жұмыс істемейтін жалқау

油 сөзі тіркес құрғанда өз мағынасын мүлдем жояды.

ә) 売る етістігі әртүрлі зат есімдермен қосылып тура толықтауыш болады.

身を	өзін сату
店を	дүкенді сату
名を 売る	карьеря жасау
男を	жаулап алу (әлсіз)
国を	Отанын сату
油を	жалқаулану

あぶらを зат есімі мен うる етістігі әр түрде еркін және еріксіз тіркесте қолданылуы мүмкін. Кей жерлерде うる етістігі тура мағынасымен сату деген сөзді көрсетсе, кей жерлерде жанама мағынада қолданылып тұр. Ал кейбір тіркестерде тек лексема ретінде ғана қолданылып тұр. Тұрақты тіркестің үшінші түрі – фразеологиялық жинақ немесе фразеологиялық бірліктер мен фразеологиялық жіктелімнің арасында тұратын тұрақты сөз тіркесі.

Бұл тіркестің бірінші компоненті сөздікте лексикалық мағынасы бар, бірақ басқа бірнеше етістіктермен қосылғанда ғана мағынасы айқындалатын сөздер бола алады.

Мұндай сөздердің мағынасы түрлі етістіктермен қосылғанда айқындалады. Бұл сөзге тіркелген етістік осы сөзге мінездеме беру арқылы мағынасын айқындайды.

Төмендегі мысалдарға қарасақ:

言う	бұрқылдау
ぶつぶつ 煮る	қайнау
煮える	қайнау
よく	жақсы пісу
柔らかかに 煮える	жұмсақ болғанша қайнау
ぶつぶつ	қайнау
よく 煮る	жақсы қайнау
大きく	көп сөйлеу
うっかり 言う	өз ойын айту
そう	солай айту

Әр етістік әртүрлі үстеулермен тіркесе алады. Бірақ *butsu butsu* үстеуі тек үш етістікпен ғана тіркес құрай алады да, мағынасы тура сипатталады. Тілдің басқа тіркестерінде бұл үстеу лексикалық дәрежеде қолданылып детерминант болады. Сондай-ақ фразеологиялық жинақ мағынасы болу үшін белгілі бір семема үстеу мен семема етістік тіркесіп келуі керек. Сонымен қатар фразеологиялық жинақтан тыс орындалған бірінші компонент тұтасымен лексикалық мағынаға ие болады. Семантикалық дәрежедегі компоненттері фразеологиялық жіктелімде екі немес үш компонент болатын болса, тіркестің мағынасы бір компонентке ғана байланысты тәуелді болады.

Барлық тұрақты сөз тіркестері дыбысқа еліктеуіш үстеу + етістік деген жинаққа сүйенетін болса, онда ол фразеологиялық жинақ деген атқа лайық деп есептелінеді.

Тұрақты сөз тіркестерінің төртінші түрі – фразеологиялық бірлік. Фразеологиялық бірліктің фразеологиялық жіктелімнен айырмасы бұл өз мағынасын барлық компоненттерінің қосылуы, бірігуі арқылы ғана аша алады. Фразеологиялық бірлік ортақ немесе біржақты семантикалық детерминацияға түсіп, компоненттері лексикалық дәрежедегі индетерминацияға түседі.

Фразеологиялық бірліктің бірінші дәрежесі 肝を潰す «бауыр+таптап тастау - аң-таң болу» деген сияқты тіркестер бола алады.

つぶす етістігі мен зат есімдердің ~を жалғауы арқылы тіркесу формасы мынадай:

а) 帽子を	қалпағын тарту
団体を潰す	ұйымды бөлу, топтастыру
肝を	аң-таң болу
ә) 売る	зат есімі әртүрлі етістіктермен: бауырын сату

肝を 買う бауыр сатып алу
 潰す аң-таң болу

Мұндай тұрақты сөз тіркестерінің әрбір компоненті әртүрлі тіркестерге түсе алады, яғни лексикалық дәрежеде индетерминді болады. Бірақ тұрақты сөз тіркестері толық мағынасына ие болу үшін арнайы бір етістік арнайы бір зат есіммен ғана тіркесе алады. Мысалы, つぶす етістігі きも зат есімімен тіркескенде ғана «аң-таң болу» деген мағынаға ие бола алады. Мұндай фразеологиялық бірліктер семантикалық дәрежеде ортақ детерминацияға түседі.

Фразеологиялық бірліктің екінші дәрежесі 口車に乗る «торға түсу» деген сияқты тіркестер. 口車 зат есімі тек 乗る немесе 乗せる етістігімен ғана тіркесіп мағына құрай алады. Ал 乗る етістігі кез келген зат есіммен тіркесе алады.

汽車に пойызға отыру
 馬車に 乗る экипажға отыру
 電車に трамвайға отыру
 タクシに 乗る таксиге отыру
 馬に атқа отыру
 話に әңгімеге қосылу, кірісу

くちぐるま сөзі кез келген басқа етістікпен тіркесе алмайды және лексикалық дәрежедегі детерминант болады. Тұрақты сөз тіркесі өз мағынасына ие болу үшін тіркестің екі компоненті де семантикалық дәрежеде детерминациялануы керек.

Тұрақты сөз тіркесінің бесінші түрі – фразеологиялық тіркестің ортасында тұратын тіркес. Мұндай тіркестер –が + する формасындағы тіркестер бола алады (気がする, 音がする, 匂いがする, т.б.). Фразеологиялық бірігудің бірінші компоненті (音が, 匂いが) қолданып тұрған екінші компонентті лексикалық жағынан да, семантикалық жағынан да детерминдей алмайды немесе, керісінше компонент бірінші компонентті детерминдеуге әлі жоқ.

気が 速い
 小さい
 楽だ

仕事を
 教師を する
 こと, т.б.

Бірақ тұрақты сөз тіркесі өзіне тән мағына алу үшін (気がする сияқты сезіледі, 音がする естіледі) する етістігімен «が» формасындағы зат есім тіркесуі керек. Д. Сираисидің айтуынша, жапон тіліндегі адам сезімін, дене мүшелерінің сезімін анықтайтын тіркестер が жұрнағы, が формасы арқылы өз мағынасын айқындауда күштірек болады екен [19, 53].

Қазіргі грамматикалық көзқараспен мұндай құрылымдар ережеден ауытқыған аномалия реінде қабылданады: 1) егер бірінші компоненті бастауыш рөлінде тұрса, онда етістік (する) өздігінен тура толықтауышқа айналады; 2) егер бірінші компонент тура толықтауыш болып тұратын болса, ол өзіне ~を жалғауын талап етер еді.

Өз нормасынан, тәртібінен ауытқу 止むを得ない конструкциясында байқалады. Мұндай грамматикалық аномалия барлық жай тіркесті тұрақты сөз тіркесіне айналдырады. Яғни, мұндай тіркестің бірінші компоненті морфосемантикалық дәрежедегі детерминант болады.

Мұндай тұрақты сөз тіркесі фразеологиялық бірлік бола алмайды. Фразеологиялық бірігу қазіргі грамматикалық көзқараспен аномалия болып саналады, компоненттерінің мағынасы арқылы мағынасы ашылатын тіркестер.

Тұрақты сөз тіркестерінің алтыншы түрі – фразеологиялық байланыс. Бұлар компоненттері толығымен өзінің лексикалық мағынасын сақтайтын тіркестер. Бір компоненті, мысалы: етістік тіркес ішінде жанама мағынада тұрса, онда ол өзімен бірге тура мағынадағы бірнеше компоненттің тұруын талап етеді. Мысалы: 浮かべる етістігі (көріну, сипаттау) адамның сезімін сипаттауға бейім зат есімдерімен бірге қолданылады.

涙 を көз жасымен
 喜び の 浮かべる қуану
 微笑 を күлімдеу

飲む, 吸う, 吹かす етістіктері «тарту» деген мағынамен синонимдік заттармен, зат есімдермен бірге қолданылып, өз мағынасын береді. Басқа сөзбен айтқанда, бірінші компонент өзіне лайық сөздің орнына қолданыла алады. Ал екінші компонент тіркесесе, шектеулі дәрежедегі зат есімнің қолданылуын талап етеді, тізбектелген зат есімдердің мағынасын анық, ашық айқындап ашуға күші жетпейді. Демек, бұл семантикалық дәрежедегі детерминант болады.

Жоғарыда көрсетілгендей, жапон тіліндегі тұрақты сөз тіркестеріне тән белгілердің біріне олардың қолданылу аясына қарай да топтастырылуын жатқызуға болады. Ауызекі қолданыстағы тұрақты сөз тіркестері экспресивті стилистикалық бояуда көрініс алып, идентификациялауға қиындық туғызады. Сондай-ақ ауызекі тілдегі тұрақты сөз тіркестері негізінде тұрмыс-салттың белгілері халық дәстүрлері айқын ұлттық колоритпен ерекшеленеді. Ұлттық колорит басқа стильдегі фразеологизмдерге де

тән, бірақ ауызекі тілде сәл басқаша. Мысалы: қызарып кету (ұялғаннан) деген мағынадағы синонимдік қатарды салыстырайық – **ゆでだこのようになる** (ауызекі қолданыстағы фразеологизм) – «піскен осьминогтай болу»; **紅葉を散らす** (әдеби тілдегі фразеологизм) – «кызғылт күзгі жапырақтарды шашу».

Әдеби қолданыстағы тұрақты сөз тіркестері тақырыптық семантикалық жоспарының айрықша кендігімен ерекшеленіп осы жағдайда ауызекі қолданыстағы фразеологизмдерге жақындай түседі. Шығу тегі бойынша әдеби қолданыстағы тұрақты сөз тіркестерін байырғы жапондық және шетел тіліндегі фразеологиялық бірлік деп бөлінеді. Бірінші топты дәстүрлі мәдениет, дінмен байланысты тіркестер, көркем әдеби айналыстар құрайды. Мысалы: **そでをしぼる** – көз жасын төгу, **どうにいる** – жетік меңгеру және т.б. Ал шет тілдерінен енген фразеологизмдердің негізгі қабатын қытай тілінен енген сөздер құрайды. **五十歩百歩** – еш айырмашылық жоқ, **羊頭句肉** – алдамшы түр, т.б. Сондай-ақ екінші топтың біраз бөлігіне әлемдік мәдениет, әдебиет және тарих негіз болады. Мысалы: **トロイの木馬** – Троялық ат, **十字架を負う** – крест тағу, т.б.

Ал енді публицистикалық стильдегі тұрақты сөз тіркестері белсенді қалыптасу және қолдану аясымен сипатталады (қазіргі қоғамның ұжымдық бұқаралық қызметінің түрлі салалары: ғылыми-техникалық, халықаралық, мәдени, спорт, т.б.) және бұл стильдегі тұрақты сөз тіркестері белгілі бір дәрежеде интернационалды болып келеді. Яғни, басқа тілден енген кірме сөздер көп. Мысалы: **こうさいんをおくる** – рұқсат ету, **バトンタッチ** – эстафетаны беру, т.б.

Жалпы ғылыми жанрдың тұрақты сөз тіркестері адамның интеллектуалды сараптама-лық іс-әрекеті және оның өнімдерімен байланысты тіркестерден құралған, мысалы: **一行を要する** – ойлануды талап ету, **論をまたない** – дәлелдерді қажет етпеу, т.б.

Жапон тіліндегі тұрақты сөз тіркестеріне де, жалпы тіл біліміндегі фразеологизмдеріндегі белгілер тән екен және кейбір өзіндік ерекшеліктері де кездеседі және өзіне тән тұрақты сөз тіркестерінің жоғарыда аталғандарынан басқа грамматикалық, стилистикалық, лексикалық басқа да ерекшеліктері бар.

Әдебиеттер

1. Вардуль И. Ф. Вопросы японского языка. – Москва: Наука, 1979. – 104 с.
2. Вардуль И. Ф. Грамматика современного японского языка. – Москва: Наука, 1968.
3. Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии. – Ленинград: Высшая Школа, 1964. – 201 с.
4. Головнин И. В. Вопросы японской филологии. – Москва: Изд. Московского университета, 1973.
5. Головнин И. В. Грамматика современного японского языка. – Москва: Изд. Московского университета, 1986. – 316 с.
6. Сираиси Дайдзи. Нихонго-но хассо: гогэн, идиому. – Токио, 1961.
7. Телия В. Н. Что такое фразеология. – Москва: Наука, 1966.
8. Тумаркин П. С. Лексика. Фразеология. Жест в японской разговорной речи. – Москва: Восток-Запад, 2004. – 248 с.
9. Куниин А. В. Англо-русский фразеологический словарь. – Ленинград: Изд. Ленинградского университета, 1978. – 208 с.
10. Кэнкюся. Японско-русский словарь. – Токио: Изд. «Кэнкюся» 2000. – 1183 с.
11. Фельдман-Конрад Н. И. Большой японско-русский словарь. – Москва, 1997. – 1394 с. (2 томдық)
12. <http://ru.wikipedia.org>
13. <http://www.google.com>
14. <http://www.google.co.jp>

Ш.Т. Сауданбекова

Лексико-грамматическая классификация фразеологизмов японского языка

В данной статье рассматриваются фразеологизмы в японском языке. Автор статьи, исследуя фразеологизмы в японском языке, провел анализ фразеологизмов в казахском и японском языках. Тем самым выявил их отличия и схожести.

Sh.T. Saudanbekova

Lexical-grammatical classification of phrasal verbs in Japanese language

In the present article is considered about phraseology of Japanese language, the specific and types of phraseology of Japanese language. The author researching the phraseology in the Japanese compared with Kazakh one. So she revealed the differences and similarities of the both languages.